

Az egyházpolitikai küzdelmek és a szabadkőművesség

A radikális fordulat súlyosabb tényei az 1890-es években, az öt elfogadott törvényből álló ún. *egyházpolitikai törvény-csomag* körüli politikai küzdelmekben következnek be. Az egyházpolitikai küzdelmekről az utókorban különféle nézetek léteznek. A marxista és liberális, egymással szellemi rokonságban lévő történetírás a haladásért vívott küzdelemként értékeli, a konzervatív történetírás pedig egyház- és vallásellenes küzdelemnek tartja ezt a néhány éven át a parlamentben és a sajtóban megnyilvánuló eseménysorozatot.¹

Az egyházpolitikai küzdelmek a kiegyezés első éveiben meghozott törvényekre mennek vissza. Az első ilyen törvény, amely több évtizedes vitákat váltott ki, az 1868: LIII. tc., annak is 12 §-a, amely a (vallási értelemben) vegyes házasságokból született gyermekek vallásfelekezetbe történő megkeresztelését szabályozza. Kimondja, hogy a lányok az édesanyjuk, a fiúgyermek az édesapjuk vallásfelekezetét követik. A katolikus egyház általában tiltotta a vegyes házasságot, s ha mégis megtörtént, a diszpenzációhoz [házassági engedély megadása kihirdetés nélkül] a nem katolikus házastársnak reverzalist [kötelezvényt] kellett adnia, amely szerint a nem katolikus fél elismeri a katolikus házastárs kizárólagos jogát a gyermekek katolikus vallásúvá keresztelésére. Az 1868-as törvény ellenére sok volt az elkeresztelés, ami a vallásfelekezetek között súlyos vitákat váltott ki, annak ellenére, hogy Trefort Ágoston kultuszminiszter 1884-ben rendeletben bírságot helyezett kilátásba az

elkeresztelést végző papok számára. 1890 elején gróf Csáky Albin kultuszminiszter is rendeletet bocsátott ki, amely nagyjából megegyezett Trefort rendeletével, azzal bővítve, hogy a keresztleveleket kölcsönösen meg kellett küldeniük egymásnak a papoknak. Ekkor indult a római katolikus főpapság akciója, ami abból állt, hogy Simor János bíboros-hercegprímás a pápához fordult. A Vatikán szerint azért nem szabad végrehajtani a magyar kormány rendeletét, mert az arra kényszeríti a katolikus egyházat, hogy „az eretnekeknek mintegy átadja azok lelkét, kiknek megváltására isteni küldetése van.” A viták a kormány és a katolikus egyház között 1892-ig, gróf Szapáry Gyula miniszterelnök lemondásáig tartottak, akkortól fordulatot vettek az események.

1892 novemberében az addigi pénzügyminiszter, a polgári családból származó Wekerle Sándor alakított kormányt. E napokban halt meg az esztergomi érsek, s utóda az addigi pannonhalmi főpát, Vaszary Kolos lett, aki a király kérésére a Vatikánba utazott. XIII. Leó pápa (a szabadkőművesek esküdt ellensége)² azt üzenté, hogy a vegyes házasság és a gyermekek római katolikká keresztelésében nem tehet engedményt, de a polgári házasság és a polgári anyakönyvezés bevezetését eltűri. Ennek a bizalmas megbeszélésnek az lett az eredménye, hogy a kormány az 1892. májusi képviselőházi ülészenon bejelentette, hogy a vegyes házasságban született gyermekek esetében be akarja vezetni a polgári anyakönyvezést.³

¹ Az 1972-ben Budapesten kiadott hivatalos egyetemi tankönyvből idézünk néhány mondatot az egyházpolitikai harcok végső értékeléséről: „A házassági jogról (1894:XXXI. tc. [törvénycikk]), a gyermekek vallásáról (XXXII. tc.), az állami anyakönyvekről (XXXIII. tc.), az izraelita vallás recepciójáról (1895:XLII. tc.) és a vallás szabad gyakorlatáról (1895:XLIII. tc.) szóló törvények haladó liberális alkotások voltak, amelyek ha megkésve és részlegesen is, a polgári átalakulás egyik követelményét, az egyház és az állam szétválasztását valósították meg, és vallási téren biztosították a polgári szabadságjogokat. A kötelező polgári házasság és az állami anyakönyv bevezetése az egyéni párválasztás szabadságát korlátozó középkori egyházi házasságjog helyébe a modern fejlődésnek megfelelő, a házasság kötésének szabadságát és bontásának lehetőségét biztosító egységes polgári jogot állította, az anyakönyvezést, e fontos közfunkciót pedig kivette az egyházak kezéből, és az állami közigazgatás tisztviselőire bízta. Mindezek az intézkedések csökkentették az egyházak, elsősorban a katolikus klérus befolyását a társadalmi életre, s fontos területen korlátozták világi hatalmukat.” A lényeg a dőlt betűs utolsó mondatból derül ki. HANÁK Péter, ERÉNYI Tibor, SZABAD György (szerk.): *Magyarország története 1849-1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Budapest 1972. Tankönyvkiadó. 293. old. Az idézett mondatokat a Kádár-korszak liberális történetésze, Hanák Péter írta. (R. E., e könyv szerzője, bizonyos tudományos minősítésével kapcsolatos ügyekben utólagos köszönettel tartozik Hanák Péternek, a már elhunyt történésznek. Isten nyugtassa!)*

² XIII. Leó pápa szabadkőművesek ellen kiadott körlevelének elemzése: *Szabadkőművesek Trianon előtt, i.m. 24-29. oldal. A körlevél magyarul is megjelent: XIII. LEO pápa Őszentségének apostoli körlevele a szabadkőművességről. Esztergom 1884. Nyomatott Buzárovi Gusztávnál.*

³ A vitában Irányi Dániel 23. alkalommal javasolta, hogy a Ház fogadja el a vallásszabadság és a felekezetek egyenjogúsításáról szóló régi javaslatait. Tekintettel arra, hogy gróf Apponyi Albert, akiről köztudott volt, hogy hithű római katolikus, Irányi mellé állt, a képviselőház elfogadta a javaslatokat, azzal, hogy a kormány dolgozza ki az egyházpolitikai reformokat.

Ezeket gróf Csáky Albin kultusz- és Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter dolgozta ki, s a kormány 1892 szeptember-októberében tárgyalta, nevezetesen a polgári házasság és a polgári anyakönyvvezetés kötelező bevezetéséről, a szabad vallásgyakorlásról, valamint az izraelita vallás recepciójáról [a bevett vallásokkal egyenjogúvá tételéről] szóló törvénytervezeteket. Tekintettel arra, hogy Szapáry miniszterelnök a polgári kötelező házasság bevezetését el akarta kerülni, s a király mellette állt, ami Csáky kultuszminiszter lemondását jelentette. Nem sokkal később Szapáry gróf kormánya (Kossuth Lajos temetése kapcsán) megbukott, a miniszterelnök lemondott. Utóda 1892. november végétől Wekerle Sándor, a kiváló pénzügyi szakember, addig pénzügyminiszter. (Wekerle fiatal korában, 24 évesen belépett az egyik szabadkőműves páholyba, de 38 évesen kizárták, mert nem fizette a tagdíjat.⁴ Nem vehette nagyon komolyan a királyi művészetet.) Wekerle miniszterelnök ennek ellenére nem tagadta meg szabadkőműves múltját, ugyanis bejelentette, hogy legfőbb szándéka az egyházpolitikai reformok megalkotása, bár a törvényjavaslatokat taktikai okok miatt nem azonnal terjesztette be. Ennek ellenére a képviselőházban, a sajtóban és a társadalmi egyesületekben (a szabadkőműves páholyokban is) megindult a vita, amely odáig fajult, hogy 1893 szeptemberében a római pápa enciklikát adott ki, *Constanti Hungarorum* címmel.

A pápai enciklika „a katolikus szellem fölébresztését” javasolta a magyarországi főpapoknak, s azt, hogy a katolikus egyház valamilyen módon szóljon bele a képviselőválasztásokba. Wekerle kérte a királytól a kötelező polgári házasság bevezetéséhez való hozzájárulását, s végül lemondással fenyegetőzött, mire a király, a nagyobb belpolitikai zavarok elkerülése céljából 1893. november elején megadta a hozzájárulást. A katolikus erők, élükön a püspöki karral, s a magyar katolikus egyház által adott 3 bíborossal, valamint a (főleg arisztokratákból álló) világi politikusokkal (akiknek elismert vezére gróf Zichy Nándor volt), ellentámadásba mentek. 1894 januárjában tartották az első katolikus nagygyűlést, ahol kimondták a harcot a liberális egyházpolitika ellen. Elle-

nük viszont a „liberális katolikusok” szerveztek tüntetést, ami a helyzet sokrétűségét és bonyolultságát mutatja.⁵ A polgári házasságról szóló törvényjavaslat vitája végül 1894. februárban kezdődött meg az alsóházban, s ez év áprilisában a Ház nagy szavazattöbbséggel törvénnyé is emelte. Ugyan a konzervatív erőket tömörítő főrendiház (ez a felsőház hivatalos neve) 1894 májusában visszadobta, ám amikor ez év nyarán Wekerle kormánya megerősödve került ki egy hosszabb kormányválságból, a főrendiház 1894. június végén megszavazta e törvényt. Ezt követően a főrendiház még egyszer visszaküldte a képviselőháznak a vallás szabad gyakorlatáról és az izraelita vallás recepciójáról szóló törvényeket, a király pedig (aki a konzervatív erőkkel értett egyet) hónapokon át nem szentesítette az eléje került törvényeket. Végül, több évi huzavona és küzdelmek után, 1894 végén és 1895 elején mind az öt törvényt megszavazták. Ettől kezdve kissé megbomlott az addigi dualista politika, ugyanis a közjogi vitákon kívül (milyen legyen a viszony Ausztria és Magyarország között) egy új szempont került a belpolitikai élet középpontjába. Eszmetörténeti szempontról van szó: *a Magyarországon ismét megjelenő és megerősödő konzervativizmus céltudatosan száll szembe a dualizmus végéig a liberalizmussal.*

Ezektől az évektől kezdve egyes, elsősorban budapesti páholyok kimondottan a belügyminiszter által számukra 1886-ban megtiltott politikai tevékenységbe kezdenek. Az *élcsoport* szerepét a budapesti Comenius páholy töltötte be, amely többször hivatalos páholy munkán is tárgyalta az egyházpolitikai törvények tartalmi részét és a képviselőházi vita lebonyolítását is. Emiatt szembe kerültek a sokkal óvatosabb és törvénytisztelő nagypáhollyal. A Comenius egyik páholy munkáján, amikor éppen napirendre került volna e témakör, a nagypáholy vendégként ott tartózkodó főszónoka, dr. Mezei Mór, „egy ideig hallgatván a testvérek tárgyalását, felállott s a Nagypáholy részéről bejelentette, hogy ezen kérdések tárgyalását, mint tisztán politikai kérdést a Symb. Nagypáholy egyenesen megtiltja.”⁶ Egy héttel később, a soron következő páholy munkán a Comenius páholy főmestere, Bihari [Neumann] Mór⁷ az esethez a következő monda-

⁴ Wekerléről ezt írja a szabadkőművesekről 1920-ban kiadott belügyminiszteri Névsor: „Wekerle Sándor dr. nyugalmazott miniszterelnök, Budapest, szül. Moór [Mór] 1848. XI/16. Felvéve 1872, Hungária páholy, Törölve 1886. tagdíj nem fizetés miatt.” Magyar Országos Levéltár P szekció, 1083 219. kötet, 46. tétel: A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy főhatósága alatt dolgozó szabadkőműves páholyok tagjainak NÉVSORA. Hivatalos kiadás. Kiadja a Magyar Királyi Belügyminiszter. Budapest 1920. Magyar Királyi Államnyomda. 255. oldal.

⁵ A helyzet bonyolultságát mutatja, hogy a katolikus konzervativizmus és a liberális fölfogás közötti utcai, képviselőházi és sajtóharc még az egyes politikai pártokon belül is vitákat váltott ki. Példaként csak Apponyi Albert gróf pártját, a Nemzeti Pártot említjük: hosszas viták után Apponyi végül a kötelező polgári házasság elleni álláspontra helyezkedett.

⁶ SZALAY Károly: A „Comenius” □ története, 1886-1913. Budapest 1913. Károlyi György kő- és könyvnyomdája. 67. oldal. A Comenius páholyban a kérdés napirendre tűzését a szintén budapesti Deák páholy fölhívására tették.

⁷ Bihari Mórról ezt írja a belügyminiszteri szabadkőműves Névjegyzék: „Bihari Mór dr. ügyvéd, Budapest, szül. 1861. Felvéve 1888 Comenius p. III.” Magyar Országos Levéltár P szekció, 1083 219. kötet, 46. tétel: A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy főhatósága alatt dolgozó szabadkőműves páholyok tagjainak NÉVSORA. Hivatalos kiadás. Kiadja a Magyar Királyi Belügyminiszter. Budapest 1920. Magyar Királyi Államnyomda. 36. oldal.

tot fűzte: „A magyar szabadkőművesek nem teljesítik kötelességeiket, s főleg azért nem, mivel a külvilággal nincsenek élő kontaktusban, hanem csak kizárólag filantropikus kérdésekkel foglalkoznak. Éppen ma hallottuk a Nagypáholy átiratát, mely eltiltja a páholyokban az egyházpolitikai kérdések tárgyalását.”⁸ Igen, a főmester nem a filantropikus tevékenységgel, hanem a politikával, mégpedig az egyházpolitikával akart foglalkozni. Beszédét így folytatta: „Ezen tilalmat kötelesek vagyunk respektálni, de azt senki sem tilthatja meg, hogy felette bírálatot ne gyakoroljunk s annnyival kevésbé, mivel ezen egyházpolitikai kérdések helyes megoldása nem csupán a liberalizmust, hanem nemzeti becsületünket is közvetlenül érinti.”⁹ Tanulságos mondatok. Bihari főmester a római katolikus egyház nyilvános és páholybeli megálázását a nemzeti becsület ügyének nevezi, mint ahogy annak nevezi a liberális fölfogás győzelmét is. (Bihari [Neumann] valószínűleg nem érezte annak visszas és ízléstelen voltát, hogy ő, aki egy nem keresztény vallásfelekezethez tartozik, minden gátlás nélkül megtámadja a római katolikus egyházat. Sőt, a szabadkőműves páholyt mint harci eszközt *arra használja föl*, hogy ennek keretén belül támadhasson. Ha ez fordítva történt volna, a páholy tagjai valószínűleg antiszemizmusról beszéltek volna.)

Szabadkőműves följegyzések szerint a Nagypáholy szóban elmondott, de levélben is megküldött tiltása után a kérdéssel foglalkozó páholyokban hivatalosan nem tárgyalhatták az egyházpolitikai fejleményeket, ám kétségtelen, hogy az országgyűlés alsóházában, a képviselőház különböző, kormány- és ellenzéki pártjaiban ott lévő mintegy három tucat képviselő sok mindent megtett (ez maga a kívülről láthatatlan befolyásolás!) abból a célból, hogy az egyházpolitikai törvényeket a Ház megszavazza.

A törvények megszavazása után tíz évvel, a nagypáholy 1905. április 15-16-án tartott közgyűlésén, Szatmári [Gottlieb] Mór, a Demokratia páholy egyik alapítója nagy beszédet mondott, amelyben a magyarországi liberalizmus helyzetét elemezte.¹⁰ Visszaemlékezett arra, hogy a szabadelvűség gyöngesége miatt milyen nehéz volt keresztülvinni a páholyoknak az egyházpolitikai törvények parlamenti megszavazását: „Volt a magyar nemzet életében egy korszak, melyet a szabadelvűség [libera-

lizmus] aranykorszakának szoktak nevezni. Az az idő, amikor az egyházpolitikai reformokért vívtuk meg dicsőséges harcainkat. (...) Én tanúságot tehetek arról, hogy minő irtózatosszerű erőfeszítésekbe került akkor a szabadelvű áramlat megteremtése. Mert biz azt meg kellett teremteni. A *szabadelvű sajtó valóságos terrorizmust fejtett ki*. És beleszugeráltuk az elmékbe és kedélyekbe a szabadelvűséget. Divatot teremtettünk neki. Szóval és írásban az agitációnak olyan mértékét fejtettük ki mi liberálisok, hogy ilyen agitáció mellett csodákat kellett elérni.”¹¹ Íme a szabadkőműves alaphelyzet: *amit nem bírnak szellemisséggel, azt elérik a liberális sajtó* (ahogy Szatmári maga mondja) *terrorizmusával*. Végül Szatmári e mondatait egy akkoriban jellemző, a felekezetekkel kapcsolatos mondatával zárjuk: „Az egyházpolitikai reformokhoz hozzáfűztük az egész szabadelvűséget. Pedig voltak férfiak, igen erős egyéniségű, szigorú meggyőződésű *liberális* érzelmű férfiak, erős *protestáns* lelkek, mint teszem Mocsáry Lajos, akik tiltakoztak a szabadelvűségnek ily értelmezése ellen. Akikben erősebb volt a protestantizmushoz fűződő magyar nemzeti érdek szeretete, mint a szabadelvűségnek deklarált egyházpolitikai reformerség, s féltették a protestantizmust a felekezetenélküliségtől, s attól, hogy a hatalmasabb katolicizmus elnyeli.”¹² Ritka ítélet ez Mocsáryról, aki ezek szerint nem szabadkőműves liberális terrorista volt, s nem értett egyet a szabadelvűségnek az egyházpolitikában ilyen módon történő fölhasználásával, éppen egyháza védelmében. Később fejtjük ki a kérdést, ám tény, hogy a fönti mondatokból a reformátusok és a szabadkőművesség kapcsolatának egy fontos elemét ismerhetjük föl.

A szabadkőművesek között még másfél évtized múlva is élénken élt az egyházpolitikai törvények képviselőházi megszavazása kapcsán a nagy győzelem tudata: A Demokratia nevű budapesti páholy 1910. február 14-én elsőfokú rendes munkát tartott. A 717. számú munkatábla sok oldalon foglalja össze az elhangzottakat. A munkán a Martinovics páholy szabadkőművese, *Diener-Dénes József*¹³ folytatta vendéglőadását a nemzetiségi kérdésről, amelyet így fejezett be: „A szabadkőművesség agitál az általános stb. választójogért, [de] e kérdésnél még több visszásságot találunk. Ezért új és nagy mozgalom szervezésére van szükség a közigazgatási reform ügyében. *Ebből a páholyból indult ki már egy nagy és*

⁸ Az összes páholy minden ülése azzal kezdődött, hogy egy idő után fölolvasták a nagypáholytól érkezett iratokat. Erre utalt Bihari.

⁹ SZALAY i. m. 68.

¹⁰ Szatmári [Gottlieb] Mór: budapesti újságíró, aki 1858-ban született, 1888-tól a Demokratia páholy tagja.

¹¹ Kelet XVII. (30.) évfolyam 5. szám, Budapest 1905. május 15. 150. oldal. A dőlt betűs kiemeléseket e könyv szerzője eszközlte.

¹² Uo. Mocsáry Lajos (1826-1916) liberális református politikus, a magyarországi nemzetiségi kérdés ismerője.

¹³ Dr. Diener-Dénes József 1857-ben született Liptószentmártonban. Budapesti író. Szende (Schwartz) Pál ajánlotta a Martinovics páholyba, ahova 1908. november 21-én vették föl Anyakönyvi száma: 19. Magyar Országos Levéltár P 1123 A Martinovics páholy anyakönyve.

eredményt elért mozgalom az egyházi törvények meghozatala alkalmával. Ilyen mozgalomra van most is szükség...¹⁴ A szép múltba tehát mint példát adó eseményre gondolnak vissza.

Az egész társadalomban s az országgyűlésben öt-hat év alatt lezajlott egyházpolitikai küzdelem, legalábbis messziről úgy tűnt, hogy a szélsőségesen ateista, liberális erők győzelmével végződött.¹⁵ (Nem túlzás annak a megállapítása, hogy a katolikus egyházba befurakodott liberális személyek nagyban hozzájárultak ehhez az eredményhez.) E győzelemnek azonban az 1890-es évek közepén legalább két olyan következménye lett, amelyeknek a páholyokban nem örülhettek.

Az egyik a keresztény, elsősorban római katolikus reneszánsz beindulása, nagy erővel. Itt csak a Mária Kongregációt, ezt a római katolikus hitbuzgalmi szervezetet említjük, amelyben katolikusok ezrei veszik fel a küzdelmet a 20. század elejétől egyre nagyobb erővel a liberális, destruktív, szabadkőműves mozgalmakkal.¹⁶

A másik nagyjelentőségű esemény a politikai életben történt. Vatikáni biztatásra ugyanis az 1890-es évek közepén megalakult a *Katolikus Néppárt*. E pártalakulás nem más, mint a katolikus színezetű *konzervatív politika* bevitelére a képviselőház minden oldalán túlnyomó többségben lévő liberalizmus ellen. A párt két alapítója a már említett gróf Zichy Nándor, valamint gróf Esterházy Miklós Móríc katolikus arisztokraták. A Néppárt megalakulását 1894. november 17-én, a székesfehérvári katolikus nagygyűlésen mondták ki, majd a következő évben, az 1895. január végén megtartott alakuló értekezleten kialakították az új párt szervezetét. A néppárt az utcai és az országgyűlési politizálás igénybe vételével meg kívánta szüntetni az egyházpolitikai törvényeket. Ez a párt veszi majd föl a küzdelmet a szabadkőművesség ellen mind sajtójában, mind az ország nyilvánossága elé kerülő országgyűlési vitákban.¹⁷ A párt országgyűlési képviselői, felhasználva a liberális szólásszabadság képviselőházi lehetőségeit, az európai és magyarországi ateista-liberális szabadkőművességnek kérlelhetetlen ellenfelei lettek.

Mindez azt jelenti, hogy az 1890-es évek közepétől, amikor a magyarországi szabadkőművesség titkos és eredményes közreműködésével a politikai élet liberális erői kicsit megszorították a katolikus egyházat, e folyamat másik következményeként számottevő ellenfelet kaptak a katolikus-keresztény reneszánsz során megerősödő hitbuzgalmi szervezetekben és a Katolikus Néppárt tevékenységében.

Álljon itt végezetül egy katolikus papnak, Bangha Béla jezsuita szerzetesnek néhány elemző mondata. E megállapításokat közvetlenül az elveszített világháború és az ország erőszakos megszállása, majd szétdarabolása után, a szörnyűségekre és ezek okozóira visszatekintve írta. Bangha a szabadkőművességben nagy létszámban részt vevő református lelkészekhez fordulva mondja: a legjobb protestánsok tudják, hogy „a katolicizmus a leg-erősebb védvára a keresztény hitnek és erkölcsnek, leg-szilárdabb bástya a szabadgondolkodás és destrukció elleni küzdelemben, s legtöbb érdemet szerzett az ország erkölcsi erőinek gyarapításában. Tudják és látják, hogy a nagy ország pusztító veszedelmekre: a zsidóság óriási térfoglalására, a szabadkőművesség és szociáldemokrácia terjedésére, a sajtó elfajulására, a közerkölcsök romlására, az irodalmi és színházi dekadenciára, az egykére stb. a katolikusok mutattak rá legelőször, s küzdöttek ellenük a legnagyobb határozottsággal; tudják és látják, hogy itt nincs és nem is volt soha megalkuvás; hogy a katolikusok soha sem tűrnének meg püspökeik között Balthazár Dezsőket, papjaik és teológiai tanáraik között szabadkőműveseket; tudják és látják, hogy a destrukció vezérei és orgánumai nem ok nélkül küzdöttek mindig és mindenütt elsősorban a katolikus egyház és papjai ellen s a liberalizmus és a plutokrata sajtó sem ok nélkül okádott tüzet és lávát, gúnyt és gyűlöletet elsősorban a katolikus gondolatok, elvek, szereplő emberek, papok és intézmények ellen.”¹⁸ Nem véletlen, hogy Bangha jezsuita páter éppen a reformátusokhoz intézi fenti mondatait: a református egyház lelkészei közül ugyanis nem véletlenül léptek sokan a szabadkőművesség sorába.

¹⁴ Magyar Országos Levéltár P 1106 29. kötet: A Demokratia páholy munkatáblái, 126-129. folió, az idézet a 129. főlíon. (A dőlt betűs kiemelés a szerzőtől. R. E.)

¹⁵ Wekerle miniszterelnökben, a liberális erőket támogató tevékenysége miatt megingott a konzervatív király bizalma, aminek következtében a miniszterelnök 1894 decemberében beadta lemondását. Ferencz József politikai korrektségét viszont jól mutatja, hogy Wekerlét a jövőben még kétszer megbízta a miniszterelnökséggel, 1906-ban és 1917-ben, mindkét esetben a súlyos válsághelyzet megoldásának feladatával. 1918 őszén éppen Wekerle mondja ki a dualizmus megszűnését.

¹⁶ A kongregációkkal részletesen könyvemnek a szabadkőművesség harca a klerikalizmus ellen tematikájú fejezetében foglalkozom.

¹⁷ E küzdelem egyik legnagyobb parlamenti vitájának földolgozását lásd a *Szabadkőművesek Trianon előtt* című könyv 138-193. oldalán.

¹⁸ BANGHA Béla S. J.: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Budapest 1921. 2. kiadás, 151. oldal. Az idézett rész *A kereszténység és a felekezeti kérdés* című fejezetben olvasható. Balthazár Dezső református lelkész, majd püspök az 1930-as évek közepéig. Bangha valószínűleg azért említi, mert e református püspök, hasonlóan más reformátusokhoz, liberális elveket vallott.

Az egyházpolitikai küzdelmeknek a szabadkőművességre gyakorolt egyik hatása az volt, hogy a szervezet már nem léphetett többé vissza a filozofáló, csak emberbaráti cselekedeteket végrehajtó korábbi helyzetébe. A Comenius páholyban az 1890-es évek második felétől új témakörök kerülnek elő, amelyeket páholymunkákon

megbeszélnek és döntéseket is hoznak. A munkáskérdésről és a vidéki, főleg alföldi agrárszocialista mozgalmakról van szó. Miután a sikeresnek tartott Bihari Mórt másodszor is megválasztották főmesternek, 1897-ben e társadalmi ügyekről két szabadkőműves, Stern Artúr és Schwarz Sándor több előadást is tartott.¹⁹

¹⁹ Stern Artúrról a belügyminiszteri Névsor ezt írja: „Stern Artur a galíciai kárpáti kőolaj r-t. igazgatója, Wien IV. Kolschitzky G., szül. Bpest 1869. IX/21. Felvéve 1908. Humanitas páholy, III.” Magyar Országos Levéltár P szekció, 1083 219. kötet, 46. tétel: A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy főhatósága alatt dolgozó szabadkőműves páholyok tagjainak NÉVSORA. Hivatalos kiadás. Kiadja a Magyar Királyi Belügyminister. Budapest 1920. Magyar Királyi Államnyomda. 218. oldal. Schwarz Sándor e Névsor alapján nem azonosítható, nemcsak azért, mert több szabadkőműves is létezett e néven.